

---

**ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱՑՄԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ԱԼԻՔ.  
ԱՆՅՈՒՄԱՑԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԾԱՅԻՆ  
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ**

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Մ. Մ.

Ժողովրդավարացման «երրորդ ալիքը» բարձրացավ 1970-ականների կեսերին հարավային Եվրոպայում, ինչի հետևանքով տապալվեցին ռազմական բռնատիրությունները Պորտուգալիայում, Իսպանիայում և Հունաստանում: Դրանց օրինակով էլ այն տարածվեց դեպի Լատինական Ամերիկա, հասավ հարավարևելյան Ասիայի որոշ երկրներ և, վերջապես, ԽՍՀՄ-ում վերակառուցման փորձերի ազդեցության տակ, ընդգրկեց Կենտրոնական ու Արևելյան Եվրոպայի երկրները և ամբողջ հետխորհրդային տարածքը: Տեսաբաններն ակնկալում էին, որ հակառակ առաջին երկու «ալիքների» (1828-1926 և 1943-1964 թթ.), որոնք ավարտվում էին բռնատիրությունների և ավտոկրատիաների քաղաքական տարածության մասնակի վերականգնմամբ, «երրորդ ալիքը» կարող է խուսափել պահպանողական «նահանջից»<sup>1</sup>: Նույնիսկ ի հայտ եկան կանխատեսումներ՝ մոտեցող «չորրորդ ալիքի» վերաբերյալ, որը, ընդգրկելով Չինաստանում, իսլամական աշխարհում, արաբական և սև Աֆրիկայում պահպանված ավտոկրատական անկլավները<sup>2</sup>, կապահովի ազատական ժողովրդավարության արժեքների բացարձակ հաղթարշավն աշխարհում:

Կարելի է փաստել, որ անցումային հասարակությունների ժողովրդավարացման գործընթացն ունի շարժման տարբեր հետագծեր: Բավական է համեմատել, օրինակ, տեղի ունեցող արմատական փոփոխությունները հանրային և պետական ինստիտուտների, քաղաքացիական հասարակության կայացման, ժողովրդավարական համախմբման սկզբունքների և, ընդհանրապես, «լավ կառավարման» հաստատման ուղղությամբ կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում, Միջին Ասիայում, հարավային Կովկասում (մասնավորապես, Հայաստանում), ինչպես նաև Ռուսաստանում:

Ի սկզբանե գծային զարգացում ենթադրող ժողովրդավարական անցման գործընթացում գտնվող հասարակություններում ստեղծվել է քաղաքական վարչակարգերի, իշխանության բաշխման և վերաբրտադրման կառույցների չափազանց լայն տարրապատկեր, ձևավորվել են տարբեր քաղաքական համակարգեր: Այս դրույթն առավել հանգամանալից վերլուծելով՝ քաղաքագետ Ա. Մելվիլը նշում է. «տարբերություններն այնքան մեծ ու աննախադեպ են, որ ժամանակակից քաղաքագիտական մտքի առջև ծառանում է քաղաքական փոփոխությունների և քաղաքական զարգացման մասին ձևավորված պատկերացումների հայեցակարգային

---

<sup>1</sup> Даймонд Л., Прошла ли “третья волна” демократизации? (Полис, 1999, N 1, с. 10).

<sup>2</sup> Diamond L., *Developing Democracy Toward Consolidation*, Baltimore, 1999.

նորացման խնդիրը՝ հետկոմունիստական կերպափոխումների տարամետ բնույթի հաշվառմամբ»<sup>3</sup>: Արտահայտված հայեցակարգային կարծիքը ելակետ ընդունելով՝ ուսումնասիրենք ժողովրդավարական անցման գործընթացի առանձնահատկությունները, որոնք հանգեցրել են *պատվիրակված*<sup>4</sup>, *նչ ազատական*<sup>5</sup>, *նչ լրիվ*, *արատավոր*<sup>7</sup>, *ընտրական*<sup>8</sup>, *ավտորիտար*<sup>9</sup> ժողովրդավարությունների հասկացությունների դիտարկմանը: Ավելին, ընդդիմանալով ավտորիտարիզմի և ժողովրդավարության «սև-սպիտակ» հակադրմանը, Հ. Օ'Դոնելը խոսում է աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա «նչ լրիվ ժողովրդավարությունների» կողմից ձևավորվող «մոխրագույն գոտու» առկայության մասին<sup>10</sup>: Դրա մեջ մտնող երկրները, ըստ Ս. Հանթինգթոնի, «ժողովրդավարություն – ոչ ժողովրդավարություն» սանդղակի վրա տեղ են զբաղեցնում «Դանիայի և Չինաստանի միջև ընկած միջակայքում»<sup>11</sup>: Հետխորհրդային տարածքում ժողովրդավարական անցման գործընթացում ստացված արդյունքներն ակնհայտորեն վկայում են, որ քաղաքական զարգացման գլխավոր միտումների մասին *գծային*, *վեկտորային* պատկերացումը վերանայման կարիք ունի: Քննենք անցումային հասարակությունների ժողովրդավարացման բազմաչափությունը:

*Գծային զարգացման նպատակաբանական «հեռանկարը»:* XX դ. վերջին քառորդն ընդունված է դիտարկել որպես գլոբալ ժողովրդավարացման դարաշրջանի սկիզբ, որն ընկալվում է իբրև ազատական ժողովրդավարական արժեքների համաշխարհային հաղթարշավ: Ավելին, գտնվելով սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի փլուզման տպավորության տակ՝ Ֆ. Ֆուկույաման ձևակերպեց «պատմության ավարտի» մասին իր հանրահայտ դրույթը՝ ապացուցելով, որ արևմտյան ազատական արժեքներն անշրջելիորեն հաղթեցին քաղաքական և տնտեսական կառուցվածքի մասին մրցակցող պատկերացումներին: Ըստ նրա, XX դ. վերջում ազատական ժողովրդավարությանն ու կապիտալիզմին այլևս այլընտրանք չմնաց<sup>12</sup>: Եվ իսկապես, այդ տարիներն անցան իրենց «նոր ժողովրդավարություններ» հռչակած մի շարք երկրներում նախկինում անսասան թվացող ավտորիտար և

<sup>3</sup> Мельвиль А. Ю., *О траекториях посткоммунистических трансформаций* (Полис, 2004, N 2, с. 64).

<sup>4</sup> О'Доннелл Г., *Делегативная демократия* (Век XX и мир, 1994, N 2, 3).

<sup>5</sup> Stepan A. (ed.), *Democratizing Brazil. Problems of Transition and Consolidation*, New York, Oxford, 1989.

<sup>6</sup> Ottaway M., *Democracy Challenged. The Rise of Semi-Authoritarianism*, Washington, 2003.

<sup>7</sup> Меркель В., Круассан А., *Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях* (Полис, 2002, N 1, 2).

<sup>8</sup> Даймонд Л., *Прошла ли «третья волна» демократизации?* (Полис, 1999, N 1).

<sup>9</sup> Саква Р., *Режимная система и гражданское общество в России* (Полис, 1997, N 1).

<sup>10</sup> Ottaway M., նշվ. աշխ., էջ 4:

<sup>11</sup> Хантингтон С., *Третья волна. Демократизация в конце XX века. Пер. с англ., М., 2003, с. 5-8.*

<sup>12</sup> Fukuyama F., *The End of History and the Last Man*. Penguin Books, 1992.

հետամբողջատիրական վարչակարգերի փլուզման ու ժողովրդավարական ինստիտուտների և փորձառության աստիճանական կայացման լույսի ներքո: Այդ ժամանակաշրջանում շատերը համոզված էին, որ գլոբալ ժողովրդավարացման «երրորդ ակնթի» հայեցակարգը կարող է ապահովել ժողովրդավարական անցման գործընթացների արդյունավետությունը:

Վերլուծելով աշխարհում քաղաքական զարգացման միտումները՝ շատ հետազոտողներ, ըստ Ա. Պանարինի, տրվելով գայթակղությանը, իրենց աշխատություններում ժամանակակից քաղաքական կերպափոխումների միասնական *գծային վեկտորը* դարձրեցին առանցքային՝ ընդունելով ավտորիտարիզմի այս կամ այն տարատեսակի փլուզումից դեպի ազատական տիպի համախմբված ժողովրդավարության աստիճանական կառուցման անխուսափելիությունը<sup>13</sup>:

Որպես գծային, վեկտորային ընկալվող՝ համաշխարհային քաղաքական զարգացումը մեկնաբանվում էր *ժողովրդավարացման փուլերի* հարացույցի ներքո, որի համաձայն, բոլոր «անցումային» երկրները պետք է ունենան անցման միասնական կերպ. *ավտորիտարիզմի քայքայում և փլուզում, վարչակարգային ազատականացում, ինստիտուցիոնալ ժողովրդավարացում, ոչ համախմբված ժողովրդավարության փուլ և, վերջապես, ժողովրդավարական համախմբում*: Ու թեև ենթադրվում էր, որ դեպի համախմբված ազատական ժողովրդավարություն ընթանալու արագությունը կախված է ներքին և արտաքին գործոններից, սակայն շարժի վեկտորը միանգամայն որոշված էր թվում: Ավելին, որոշակի ժողովրդավարական անցման առանձին փուլերի գնահատման ընդհանրացված չափանիշից ազատական տիպի ժողովրդավարության համախմբումը վերածվում էր իրական «նշանակման կետի», որին վաղ թե ուշ կհասնեն բոլոր «անցումային» պոլիտիկաները<sup>14</sup>: *ժողովրդավարական համախմբման* մոդելը կոչված է ծառայելու «անորոշությունից դուրս գալու» տեսամեթոդաբանական հիմնավորում՝ գծային անցման հարացույցի ներքո: Լ. Դայմոնդն այդպիսի մեթոդաբանական դիրքորոշումն անվանում է «նպատակաբանական գայթակղություն»<sup>15</sup>:

*ժողովրդավարական համախմբման բազմաչափությունը*: Վերը նշված հայեցակետերը կրում են ժամանակակից անցումագետների շրջանում լայնորեն տարածված՝ ժողովրդավարության մինիմալիստական-ընթացակարգային մեկնաբանման (որի համաձայն, ըստ Ա. Պշնորսկու, ժողովրդավարությունը «արդյունքների անորոշություն է ընթացակարգերի որոշակիության

<sup>13</sup> Панарин А. С., *Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности*. М., 1999, с. 7.

<sup>14</sup> Պոլիտիա հասկացությունն ունի հին հունական ծագում և արդի քաղաքական գիտության մեջ դիտարկվում է երեք մակարդակներում՝ 1) հասարակական համակեցություն, 2) քաղաքական կառավարման քաղաքակրթվածության այնպիսի աստիճան, որում ենթադրվում է շահերի զուգամիտում, 3) ժողովրդավարական արժեքների հաստատության այնպիսի մակարդակ, որը նվազագույնի է հասցնում հասարակության տարբեր շերտերի միջև անհանդուրժողականության արտահայտումները: Հոդվածում տվյալ հասկացությունը դիտարկվում է իր եռամիասնության մեջ:

<sup>15</sup> Diamond L., նշվ. աշխ.:

պայմաններում»)<sup>16</sup> եթե ոչ բացառումը, ապա գոնե սահմանափակումը: Ժողովրդավարության համախմբումը ենթադրում է այնպիսի պայմանների ստեղծում, որոնց դեպքում «գոյատևում են» *միայն* ժողովրդավարական կառույցները, այսինքն՝ «ընթացակարգերի որոշակիությունը» հանգեցնում է նաև «արդյունքների անորոշության» զգալի նվազմանը՝ գործնականում բացառելով «ոչ ժողովրդավարական ելքերի» հնարավորությունը: Հենց դա է անցումագիտության մեջ տարածված համախմբված ժողովրդավարություն հասկացության իմաստը, որն ընկալվում է իբրև *«միակ խաղը քաղաքում»*:

Ընդունված է համարել, որ և՛ ժողովրդավարական համախմբման գործընթացը, և՛ դրա ելքը կախված են *ներածին (էնդոգեն)* և *արտածին (էկզոգեն)* գործոնների ամբողջությունից: Առաջիններից են «մինչավտորիտար» քաղաքական փորձի առկայությունը, փլուզվող կամ փլուզված ոչ ժողովրդավարական վարչակարգի տեսակն ու առանձնահատկությունները, ավտորիտարիզմի փլուզման պայմաններն ու հանգամանքները, անցման ընթացքում առանցքային քաղաքական դերակատարների ընտրած ռազմավարությունները և այլն: Երկրորդ խմբին են դասվում արտաքին միջավայրը, հիմնական միջազգային կառույցների ու ինստիտուտների մեջ ներգրավվածության աստիճանը, միջազգային քաղաքական, տնտեսական և այլ աջակցության ծավալները:

Համաձայն Ջ. Լինցի և Ա. Ստեփանի՝ ժողովրդավարական համախմբումը ենթադրում է հիմնարար վերափոխումների անցկացում երեք շերտերում՝ *վարքաբանական, արժեքային և սահմանադրական*: Նրանց կարծիքով, դրան հասնելու մասին կարելի է խոսել միայն այն դեպքում, երբ՝ 1) պոլիտիայում չի մնացել որևէ ազդեցիկ քաղաքական խումբ, որը ձգտում է խարխիլել ժողովրդավարական վարչակարգը կամ նահանջ իրականացնել, 2) ժողովրդավարական ընթացակարգերն ու ինստիտուտները հասարակության կողմից ընդունվում են որպես սոցիալական կյանքի կարգավորման առավել ընդունելի կառուցակարգեր և 3) քաղաքական դերակատարներն «ընտելանում են» այն բանին, որ բոլոր հասարակական բախումները կարգավորվում են նոր ժողովրդավարական գործընթացի վավերացրած օրենքներին, ընթացակարգերին ու ինստիտուտներին համապատասխան<sup>17</sup>:

Փաստորեն, ժողովրդավարական համախմբման պայմանների մասին առաջարկվող «անցում – համախմբում» մոդելը հիմնված է քաղաքական զարգացման մասին գծային կամ փուլային պատկերացումների վրա: Ըստ էության, ենթադրվում է, որ ժողովրդավարությունը շարժվում է տրված ուղղությամբ՝ կարծես թե լրացնելով ինքն իրեն՝ մի փուլից մյուսին անցման գծային գործընթացում: Ենթադրվում է, որ անցումային փուլում գտնվող նոր ժողովրդավարություններն ուսումնասիրելիս մենք պետք է միաժամանակ դիտարկենք հասարակարգային

<sup>16</sup> Пшеворский А., Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. Пер. с англ. (под ред. проф. Бажанова В. А., М., 2000, с. 40-41).

<sup>17</sup> Linz J., Stepan A., Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe, Baltimore, 1996.

մեկնակետը, ներկա իրավիճակը և ժողովրդավարացման գործընթացի ուղղությունը: Բնականաբար, մեթոդաբանական տեսանկյունից աստիճանաբար զարգացող, հատվածներից և մասերից «կառուցվող» ժողովրդավարության հասունացման ու ձևավորման «զարգացումային» մեկնաբանումը որոշակի խաղային իմաստ ունի: Մակայն անհասկանալի է՝ արդյո՞ք ժողովրդավարական զարգացումը միշտ կընթանա մի ուղությամբ, ինչպիսի՞ն են նրա ժամանակային, տարածական, քաղաքակրթական և այլ սահմաններն ու պաշարները, պարտադիր թե՛ն արդյոք զարգացման դանդաղեցումները, բնաշրջումը «ոչ ժողովրդավարությունների» նոր ձևերին և նույնիսկ «նահանջը» դեպի ավտորիտարիզմ:

Մեր կարծիքով, նման հարցադրումներ կարելի է կատարել, քանի որ անցումագետները փորձում են պարզեցված մեկնաբանել «անցումի հարացույցը»: Ինչպես նշում է Տ. Կարոզերսը, այդ «հարացույցի» հիմքում ընկած են հետևյալ դրույթները. 1) բռնատիրական կառավարումը թոթափած երկիրը դեպի ժողովրդավարություն է շարժվում, 2) ժողովրդավարացումը ենթադրում է նոր վարչակարգի համախմբմանը տանող հաջորդական փուլերի ամբողջություն, 3) ժողովրդավարական անցման առանցքային տարրն ընտրություններն են, 4) «կառուցվածքային» բնորոշիչները (տնտեսական զարգացման մակարդակ, քաղաքական պատմություն, ժառանգված ինստիտուտներ, էթնիկ կազմ, սոցիոմշակութային ավանդույթներ և այլն) ավելի քիչ են ազդում անցման ելքին, քան «ընթացակարգայինները», այսինքն՝ քաղաքական դերակատարների գործողությունները, 5) ժողովրդավարացումն իրականացվում է գործունակ պետությունների շրջանակներում<sup>18</sup>: Ընդունելով, որ «անցումային երկրների» մեծ մասը ո՛չ բացահայտ բռնատիրական են, ո՛չ էլ անվերապահորեն դեպի ժողովրդավարությունը շարժվող (նրանք մտել են «քաղաքական մոխրագույն գոտի»)՝ Տ. Կարոզերսը նշում է, որ դրանք «ունեն քաղաքական կյանքի ժողովրդավարացման որոշ հատկանիշներ՝ ներառյալ ընդդիմադիր քաղաքական կուսակցությունների և քաղաքացիական հասարակության համար սահմանափակ քաղաքական տարածության առկայությունը, ինչպես նաև կանոնավոր ընտրություններն ու ժողովրդավարական սահմանադրությունները: Բայց դրա հետ մեկտեղ նրանց համար բնորոշ են քաղաքացիների շահերի թույլ ներկայացուցչությունը, քվեարկության սահմաններից չանցնող քաղաքական մասնակցության ցածր մակարդակը, պետության պաշտոնատար անձանց կողմից օրենքների հաճախակի խախտումները, ընտրությունների կասկածելի լեգիտիմությունը, պետական ինստիտուտների նկատմամբ հասարակության վստահության գրեթե լիովին բացակայությունը և պետության կայուն ցածր ինստիտուցիոնալ արդյունավետությունը»<sup>19</sup>:

Նկատի ունենալով քաղաքական զարգացման ճգնաժամերի առկայությունը անցումային հասարակություններում՝ մեթոդաբանական առումով ճիշտ չի լինի

<sup>18</sup> **Карозерс Т.**, *Конец парадигмы транзита (Политическая наука, 2003, N 2).*

<sup>19</sup> Նույն տեղում, էջ 48-49:

«Ժողովրդավարացման երրորդ ալիքի» նշանի տակ սկսված քաղաքական կերպափոխումների ողջ բովանդակությունը հանգեցնել «անցման հարացույցին»: Ինչպես նշում է Ա. Մելվիլը, «անցումագիտությունը» որպես համեմատական քաղաքագիտության ենթաձյուղ, որն ուսումնասիրում է այժմեականության բազմազան և տարամետ քաղաքական կերպափոխումների օրինաչափությունները, նպատակ չի հետապնդում ժողովրդավարացման համընդունելի ու համապարփակ կադապարի կառուցումը: Այդ ենթագիտաձյուղի համար կենտրոնական՝ «անցումի» հասկացությունը միավորում է նախկին, ոչ ժողովրդավարական կացությունից դեպի *մեկ ուրիշը*՝ ցանկացած ձևի և բովանդակության անցման գործընթացները<sup>20</sup>: Համաձայնվելով Ա. Մելվիլի հետ՝ նշենք, որ անցումագիտության զարգացման վերջին քսանից ավելի տարիների ընթացքում որպես «անցման» վերջնական նպատակ է հռչակված ժողովրդավարական կառուցվածքի այս կամ այն տարատեսակը, մինչդեռ իրականում ակնկալվող արդյունքը մնում է անհասանելի: Այնուհանդերձ, անցումագիտության նպատակաբանության ակնկալիք արդյունքների հակասականությունը, մեր կարծիքով, ամենևին էլ ժամանակակից քաղաքական կերպափոխությունների համեմատական հետազոտությունների «մերկ մերժում» չի նշանակում: «*Անցումի հարացույցի վերջը*» նույնական չէ «*անցումագիտության վերջին*»: Իսկապես, կարելի է անցումագիտության առարկայական ոլորտը նեղացնել մինչև գծային «անցումագիտական կադապարից»: Բայց դա կնշանակի անտեսել անցումագիտության մեջ առկա որոշ սխալ դրույթների հաղթահարման հնարավորությունը, վարկածների և բացատրական մոդելների ինքնազարգացման միտումները՝ հաշվի չառնելով անցումային հասարակությունների կերպափոխման գործընթացի առանձնահատկությունները:

Ավելին, ժողովրդավարացման գործընթացների համեմատական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հաջողակ երկրները (հատկապես հարավեվրոպական և լատինամերիկյան) ենթարկվել են քաղաքական զարգացման որոշակի ներքին տրամաբանության: Այսպես, դասական տիպի ավտորիտար վարչակարգերի ժողովրդավարացման ընթացքում բարեփոխումների նախաձեռնությունը սովորաբար եկել է *վերևից*, այսինքն, բարեփոխականների և պահպանողականների տրոհված քաղաքական ընտրանուց: Նմանատիպ քաղաքական զարգացումներ տեղի ունեցան ԽՍՀՄ-ում 1980-ականների վերջի վերակառուցողական բարեփոխումների սկզբում: Սակայն ազատականացումը միշտ չէ, որ սկսվել է վարչակարգի «հրահանգով». երբեմն դրան խթան է ծառայել զանգվածների ճնշումը *ներքևից*: Մասնավորապես, դա արտահայտվեց ազգամիջյան բախումներով, սոցիալական ելույթներով, բնապահպանական շարժումներով և այլն: Հիշենք նաև, որ հետկոմունիստական շատ երկրներում բարեփոխիչ առաջնորդները հին քաղաքական վերնախավին չէին պատկանում, ինչպես, օրինակ, Լ. Վալենսան, Վ. Հավելը, Լ. Տեր-Պետրոսյանը, Վ. Լանդսբերգիսը,

<sup>20</sup> Мельвиль А. Ю., նշվ. աշխ., էջ 67:

Զ. Գամսախուրդիան: Ընդ որում, բարեփոխումներն սկսվում էին ոչ թե ժողովրդավարացումից՝ որպես այդպիսին, այլ վարչակարգի նախնական *ազատականացումից*, նրա յուրատեսակ «ապաստեղծումից»: Ինչպես նշում է Ա. Ստեփանը, «ավտորիտար պայմաններում «ազատականացումը» ներառում է քաղաքական և սոցիալական փոփոխությունների ամբողջությունը, ինչպիսիք են ԶԼՄ գրաքննության թուլացումը, աշխատանքային կազմակերպությունների համար քիչ ավելի մեծ տարածքը, որոշ անհատական իրավական երաշխիքների (*Habeas corpus*-ի տեսակի) վերականգնումը, քաղաքականության ազատումը, քաղաքական փախստականների վերադարձը և, ամենակարևորը, հանդուրժողականությունը քաղաքական ընդդիմության նկատմամբ: «Ժողովրդավարացումը» ենթադրում է ազատականացում, բայց այն ավելի լայն և յուրահատուկ քաղաքական հասկացություն է: Ժողովրդավարացումը նշանակում է բաց մրցակցություն՝ կառավարությունը վերահսկելու համար, ինչն իր հերթին ենթադրում է ազատ ընտրություններ, որոնց միջոցով որոշվում է կառավարության կազմը: Ազատականացումը հիմնականում շոշափում է պետության և քաղաքացիական հասարակության միջև փոխհարաբերությունները, իսկ ժողովրդավարացումը՝ պետության և քաղաքական հասարակության միջև փոխհարաբերությունները... Ազատականացումը միշտ չէ, որ ուղեկցվում է ժողովրդավարացմամբ»<sup>21</sup>:

Հաջող ժողովրդավարացումը ենթադրում է ոչ թե հակամարտող քաղաքական ուժերից մեկի հաղթանակ, այլ յուրօրինակ *համաձայնագիր* (Մոնկլոայի համաձայնագրի տիպի՝ Իսպանիայում)<sup>22</sup> կամ համաձայնագրերի շարքի ձևակերպում, որոնք սահմանում են ժողովրդավարացման հետագա փուլերի «խաղի կանոնները» և որոշակի երաշխիքներ տրամադրում «պարտվածներին»: Համաձայնագրի լեգիտիմացումը և հետագա զարգացումը թույլ են տալիս անցնելու ժողովրդավարացման առանցքային պահերից մեկին՝ նոր իշխանության ազատ և մրցակցային (այսպես կոչված, «սահմանադիր») ընտրությունների անցկացմանը: Հաղթանակն այդ ընտրություններում, որպես կանոն, բաժին է ընկնում ոչ թե ժողովրդավարական բարեփոխումներն սկսող կենտրոնամետ քաղաքական

<sup>21</sup> Տե՛ս **Rose R., Shin D. C.**, *Democratization Backwards: The Problems of the Third Wave Democracies* (*British Journal of Political Science*, 2001, vol.31, N 2).

<sup>22</sup> Ֆրանկոյի բռնապետական վարչակարգի անկումից հետո պահպանողականների և զինվորականների դիրքերը դեռ բավական ամուր էին: Սակայն իր նշանակումից երեք ամիս անց վարչապետ Ա. Սուարեսը (որը մինչ այդ ծայրահեղ հետադիմականի համբավ ուներ) քաղաքական բարեփոխման մասին օրենք անցկացրեց: Օրինականացվեցին սոցիալիստական և կոմունիստական կուսակցությունները, արհմիությունները, գործադուլի իրավունք մտցվեց: 1977 թ. հունիսին անցկացվեցին ազատ ընտրություններ: Սուարեսի «Ժողովրդավարական կենտրոնի միություն» կուսակցությունը բոլոր կուսակցություններին առաջարկեց ստորագրել համատեղ գործողությունների մասին Մոնկլոայի հռչակավոր համաձայնագիրը, որը սոցիալական փոխհամաձայնության հիման վրա սուր տնտեսական հիմնախնդիրների լուծման օրինակ դարձավ [տե՛ս **Ясин Е.**, *Модернизация экономики и система ценностей* (*Вопросы экономики*, 2003, N 4)]:

գործիչներին, այլ արմատական ընդդիմության ներկայացուցիչներին: Բայց վերջիններիս «հաղթանակը» կարճատև է լինում, հատկապես երբ նոր, ժողովրդականորեն ընտրված իշխանությունն ստիպված է լինում արմատական տնտեսական բարեփոխումներ իրականացնել: Այդ բարեփոխումների արդյունքներից զանգվածային դժգոհության պայմաններում հաջորդ ընտրություններին (*«հիասթափության ընտրություններ»*) գերակշռությունը հայտնվում է արդեն ոչ թե արմատականների, այլ կենտրոնամետների՝ հին համակարգից դուրս եկածների կողմը: Ժողովրդավարական ընթացակարգերի ինստիտուցիոնալացումը և քաղաքական իշխանության օրինական ու լեգիտիմ հերթափոխումն անհրաժեշտ հիմքեր են դնում *Ժողովրդավարության* հնարավոր (բայց ոչ թե պարտադիր, այլ ընդհակառակը՝ հազվադեպ տեղի ունեցող) *համախմբման* համար: Ժողովրդավարական համախմբման հաջողության դեպքում նոր քաղաքական իրողությունն ամրագրվում է նախորդ քաղաքական և այլ ավանդույթների հետ՝ ամեն երկրի համար յուրահատուկ համաձուլվածքում:

*Համախմբագիտությունից դեպի ժողովրդավարական համախմբում:* Հարց է առաջանում՝ որքանով է արդյունավետ վերը նկարագրված մոդելի կիրառումը հետխորհրդային տարածքի կերպափոխությունների համար: Ըստ մեզ, այս հարցի պատասխանով է մեծապես պայմանավորված հետխորհրդային տարածքներում ժողովրդավարացման գործընթացներում տեղի ունեցող կերպափոխությունների համեմատական հետազոտությունների հետագա ուղղությունը:

Ինչպես ցույց է տալիս Մ. Մաքֆոլի կատարած վերլուծությունը, հետխորհրդային կերպափոխությունների դեպքում չեն գործում անցումագիտական պայմանական մոդելի առնվազն երկու հիմնական դրույթները՝ 1) պատկերացումն այն մասին, որ պահպանողական և բարեփոխական ուժերի մոտավոր հավասարակշռության հետևանքով առաջացող քաղաքական փակուղուց էլք է դառնում հաջող ժողովրդավարացման համար հիմքեր ստեղծող համաձայնագիրը, 2) ընտրանիների փոխզիջման հետևանքով «վերնից» ժողովրդավարության փաթաթման գաղափարը: Ըստ Մ. Մաքֆոլի, «հետխորհրդային երկրների համար առավել բնորոշ է ոչ թե համաձայնագրի, այլ *հակասության ուժային լուծման* տարբերակը: Ընդ որում, առաջացող վարչակարգի տեսակը մեծապես որոշվում է նրանով, թե որտեղից է գալիս քաղաքական վերափոխումների ազդակը: Եթե քաղաքական հակամարտությունում գերակշռություն են ստանում «ներքինից» աջակցությանը հենվող և ավանդական վերնախավից «դուրս» գործող արմատական բարեփոխիչները, ապա հեռանկարներ են բացվում իրական ժողովրդավարացման համար: Եթե ուժը *հին վարչակարգի (ancien regime)* «դիմակալորված» ներկայացուցիչների կողմն է, որոնք վերնից խաղի նոր կանոններ են փաթաթում, ապա ավտորիտար վարչակարգի նոր վարկած է հաստատվում: Վերջապես, եթե հաղթողը որոշվում է միայն ուժերի հավասարակշռության բավական երկար ժամանակաշրջանից հետո, ապա առաջանում են «խառնածին» վարչակարգերի այս կամ այն

տարատեսակներ («կիսաժողովրդավարություններ-կիսաբռնատիրություններ»)»<sup>23</sup>։ Մ. Մաքֆոլի հաշվարկներով ընդդիմության գերակշռությունը ինը դեպքում (Խորվաթիա, Չեխիա, Էստոնիա, Հունգարիա, Լատվիա, Լիտվա, Լեհաստան, Սլովակիա, Սլովենիա) նպաստեց «ժողովրդավարությունների» և երեք դեպքում (Հայաստան, Բոսնիա և Հերցեգովինա, Վրաստան)՝ «մասնակի ժողովրդավարությունների» առաջացմանը։ Ուժերի հավասարակշռության իրավիճակը մի դեպքում առաջացրեց «բռնատիրություն» (Տաջիկստան), վեցում (Մոլդովա, Ռուսաստան, Ուկրաինա, Ալբանիա, Ադրբեջան, Մակեդոնիա)՝ «մասնակի ժողովրդավարություններ», և երկուսում (Բուլղարիա, Մոնղոլիա)՝ «ժողովրդավարություններ»։ Հին վարչակարգի գերակայությունը հինգ դեպքում (Բելառուս, Ղազախստան, Ղրղզստան, Թուրքմենստան, Ուզբեկստան) հասցրեց «դիկտատուրայի» հաստատմանը և միայն երկու դեպքում՝ «մասնակի» (Մերբիա) կամ «լիարժեք» (Ռումինիա) «ժողովրդավարության»։ Նման եզրահանգումներ է արել Վ. Գելմանը Ռուսաստանում տարածաշրջանային քաղաքական վարչակարգերի կայացումը վերլուծելիս։ Նրա եզրահանգմամբ վարչակարգի ելքը առաջին հերթին որոշվում է առանցքային դերակատարների հստակ քաղաքական ռազմավարությամբ՝ «բոլորի պատերազմը բոլորի դեմ», «հաղթողը ստանում է ամեն ինչ», «ընտրախավերի հանրություն» և «պատերազմ՝ ըստ կանոնների»<sup>24</sup>։

Ակնհայտ է, որ անցումային հասարակությունների կերպափոխման գործընթացները, ուղեկցվելով քաղաքական և տնտեսական ոլորտների միաժամանակյա ձևափոխմամբ, ազգային-պետական նույնության ձեռք-բերման անհրաժեշտությամբ, ազգայնականության ալեցայտերով, քաղաքացիական հասարակության բացակայությամբ (կամ անկերպությամբ), չեն կարող նույնականացվել ժողովրդավարացման հետ։ Անցումային հասարակությունների կերպափոխման փորձը վկայում է վերջին երեք տասնամյակների քաղաքական կերպափոխությունների հետազդեքի ամբողջությունն ինչ-որ մի համապարփակ «անցումագիտական հարացույցի» մեջ դասավորելու փորձերի անհամապատասխանությունը։ Այդ տարիների հաջող և անհաջող անցումների իրական բազմազանության մեջ առկա էին և՛ անցումներ ազատականացումից դեպի համաձայնագիր ու ժողովրդավարացում՝ հետագա առաջնադասմամբ դեպի ժողովրդավարական համախմբում, և՛ ընտրանու խմբերի կողմից իրականացվող բարեփոխումներ, և՛ վերևից ժողովրդավարացման պարտադրման դեպքեր, և՛ բռնատիրության դեմ զանգվածային ընդվզումներ։ Վերջապես, մենք գործ ունենք ոչ միայն իրենց էությամբ տարբեր գործընթացների, այլև քաղաքական կերպափոխությունների արդյունքների լայն տարրապատկերի հետ՝ ազատական ժողովրդավարությունների համախմբումից մինչև նոր ավտորիտարիզմի լիովին կայացած տարատեսակները միջանկյալ տարբերակներով՝ դեպի ժողովրդավարական համախմբում հակասական, բայց շատ թե քիչ կայուն շարժումների և լճացած,

<sup>23</sup> **McFall M.**, *The Forth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transitions in the Postcommunist World* (World Politics, 2002, January).

<sup>24</sup> **Гельман В. Я.**, *Как выйти из неопределенности?* (Pro et Contra, 1998, т. 3, N 3).

«խառնածին» վիճակների տեսքով: Այս ամենը, մեծապես կարևորվելով ժամանակակից անցումագիտության կողմից, հիմք է դարձել մի նոր գիտաճյուղի՝ համախմբագիտության առաջացման համար<sup>25</sup>: Ենթադրվում է, որ ժողովրդավարական արժեքները պետք է համախմբեն մարդկությանը, սակայն չի բացառվում դեպի համախմբված ժողովրդավարություն անցնելու յուրաքանչյուր երկրի առանձնահատկությունը՝ ազգային արժեքների քաղաքական էության հաշվառմամբ: Այս գիտաճյուղն օգնում է ձևավորելու զարգացման նոր հարացույց, որը թույլ կտա ժամանակակից աշխարհում «Ժողովրդավարացման» նշանի տակ ընթացող քաղաքական կերպափոխությունների որոշակի հետազոտելի համեմատական վերլուծություն կատարել: Մեթոդաբանական տեսանկյունից ավտորիտարիզմից դեպի կառավարման այլ (ավելի ժողովրդավարական կամ, հակառակը, ավտոկրատական) ձևերը շարժվելու տարբերակների համեմատությունն ամենևին էլ չի ենթադրում քաղաքական փոփոխությունների համապարփակ և համակիրառելի հարացույցի կառուցում:

Գիտական նպատակը հետևյալն է՝ հասարակական գործընթացների որոշակի դասակարգմամբ բացահայտել առանձին փուլերի կապը և հաջորդականությունը: Անցումագիտության և, մասնավորապես, համախմբագիտության իմացական և ճանաչողական ներուժը հենց իրական քաղաքական կերպափոխությունների բազմազանությունում ընդհանուրի և հատուկի հայտնաբերման մեջ է: Նման մոտեցումը թույլ է տալիս, մասնավորապես, բացահայտել դեպի ժողովրդավարություն կատարվող *արդյունավետ* անցումներին բնորոշ օրինաչափությունները:

Վերը նշված դիտարկումները ստիպում են խորհել, թե արդյո՞ք իրավացի ենք, երբ հետխորհրդային տարածքում տեղի ունեցող կերպափոխությունների հետազոտելի մասին դատում ենք «անցումայնության» տերմիններով: Մեր հարցադրմանը նմանատիպ մոտեցում ցուցաբերելով՝ Ա. Մելվիլը հարցնում է. «Ո՞ւր են, ասենք, այսօր «անցնում» Թուրքմենստանը և Բելառուսը, Տաջիկստանը և Ղազախստանը կամ էլ հենց Ռուսաստանը», և շարունակում է. «Ակնհայտ է, որ նրանք արդեն «անցել» են այնտեղ, ուր տվյալ պայմաններում և որոշակի հանգամանքները հաշվի առնելով՝ կարող էին «անցնել»: Կառավարման համակարգն այդ երկրներում արդեն լիովին կառուցված է (թեև մինչև վերջ ինստիտուցիոնալացված չէ) և բավական կայուն ինքնավերարտադրություն է ապահովում: Ընդդիմությունը, եթե վերացված չէ, ապա որպես ազդեցիկ քաղաքական դերակատար հանդես չի գալիս: Քաղաքացիական հասարակությունը թերզարգացած է, իսկ իրավունքը գործառնական է հենց վարչակարգի նկատմամբ: Ժողովրդավարական ընթացակարգերի, ամենից առաջ ընտրական, օգտագործման արդյունքների անորոշությունը հասցված է նվազագույնի: Ընդ որում, դա ամենևին էլ բարեփոխումների ավարտ ու դադարեցում չի նշանակում: Ընդհակառակը, այս կամ այն *ներհամակարգային*

<sup>25</sup> Шмиттер Ф., *Процесс демократического транзита и консолидации демократии* (Полис, 1999, N 3).

բարեփոխումները շարունակվում են, սակայն սկզբունքորեն սահմանափակված են վարչակարգի շահերի շրջանակով»<sup>26</sup>:

Փաստորեն, մենք գործ ունենք ոչ թե «անցումային», այլ միանգամայն նոր տեսակի համախմբված վարչակարգերի հետ, որոնք, ի տարբերություն Լատինական Ամերիկայի և Աֆրիկայի երկրների «ձգված ժողովրդավարացման» տրամաբանության, քաղաքական զարգացման այլ վեկտոր են ենթադրում, քան ընդունված էր գծային «անցումագիտական հարացույցի» ներքո: Ուստի, մեթոդաբանական տեսանկյունից, արդյունավետ է ոչ թե մշակել հետխորհրդային երկրների հետագա «ժողովրդավարական անցման» հնարավորությունները, այլ վերլուծել (նաև ուսումնասիրել) արդեն տեղի ունեցած վարչակարգային փոփոխությունների առանձնահատկությունները:

Ակնհայտ է, որ իրադարձությունների նման շրջադարձը զգալի չափով պայմանավորված է հետխորհրդային երկրների ինչպես ինստիտուցիոնալ, այնպես էլ սահմանադրական դիզայնի թուլությամբ: Ինչպես վկայում է վերջին տասից ավելի տարիների փորձը, ձևական ժողովրդավարական ընթացակարգերի, նախ և առաջ ընտրությունների հաստատումը ամեննին էլ չի կանխորոշում դրանց կողմից լեգիտիմացվող քաղաքական վարչակարգի բնույթը<sup>27</sup>: Ավելին, ժողովրդավարական գործընթացներն ամեննին էլ պայմանավորված չեն պաշտոնական ընտրական ընթացակարգերով: Ինչպես նշում է Լ. Դայմոնդը, «ժողովրդավարությունը ենթադրում է ավելին, քան պարզապես ընտրություններ, նույնիսկ եթե դրանք կանոնավոր, ազատ և ազնիվ են: Այն ենթադրում է, որ չկան ընտրազանգվածի առջև պատասխանատվություն չկրող զինվորական կամ այլ սոցիալական ու քաղաքական ուժերի համար իշխանության «արգելոցային տարածություններ», որ պաշտոնատար անձանց «հորիզոնական» պատասխանատվություն գոյություն ունի միմյանց նկատմամբ, որը սահմանափակում է գործադիր կառույցների իշխանությունը և պաշտպանում սահմանադրականությունը, օրենքի գերակայությունն ու խորհրդակցական ընթացակարգերը: Վերջապես, այն ենթադրում է պայմանների առկայություն՝ քաղաքական և քաղաքացիական հոգնակնության, ինչպես նաև անհատական ու խմբային ազատությունների ապահովման համար, որպեսզի մրցակցող շահերը և արժեքները կարողանան արտահայտում գտնել և մրցակցել ոչ միայն պարբերական ընտրությունների ժամանակ... Այս ամենը հանգեցնում է ավելի բարձր չափանիշների և ավելի բարձր երևույթի, որը կարող է սահմանվել որպես «ազատական ժողովրդավարություն» ոչ թե պետության և տնտեսության միջև փոխհարաբերությունների, այլ քաղաքական և քաղաքացիական ազատության որակի առումով»<sup>28</sup>:

<sup>26</sup> Мельвиль А. Ю., նշվ. աշխ., էջ 70:

<sup>27</sup> Zakaria F., *The Rise of Liberal Democracy (Foreign Affairs, 1997, vol.76, N 6)*; Даймонд Л., նշվ. աշխ.:

<sup>28</sup> Diamond L., *The End of the Third Wave and the Start of the Forth (Plattner M., Espada J. (eds.) The Democratic Invention. Baltimore, L, 2000, p.16-17)*.

Համաշխարհային քաղաքական իրականությունը հետավտորիտար զարգացման հետագծերի բավականին լայն տարրապատկեր է ցուցադրում՝ ներառյալ անցումները ոչ ժողովրդավարական վարչակարգերի մի տեսակից մյուսին, ինչպես նաև «խառնածինների» և «մուտանտների» առաջացումը, որոնք ոչ մի կերպ չեն ընդգրկվում ժողովրդավարության սովորական հասկացության մեջ: Հենց այդ պատճառով ժամանակակից գիտական և քաղաքական դատողություններում հայտնվում են, այսպես կոչված, «ածականներով ժողովրդավարությունները»՝ «պատվիրակված», «ավտորիտար», «ընտրական», «ոչ ազատական» և այլն: Բնականաբար, դա չի նշանակում, որ իրենց «անցման» մեջ «ուշացած» վարչակարգերի ժողովրդավարացումը տեսականորեն բացառված է: Պարզապես զարգացման այդպիսի հետագծի իրականացման համար նրանցից կպահանջվի ավելի շատ ժամանակ ու ջանքեր գործադրել ոչ արդյունավետ կառավարման թերացումները հաղթահարելու համար: Տվյալ իրավիճակում հետագա ժողովրդավարացման հեռանկարը սկսում է որոշվել *գոյություն ունեցող վարչակարգի շրջանակներից* արտածվող գործոններով և հանգամանքներով:

Այլ խոսքով, ժամանակակից քաղաքական կերպափոխությունները՝ որպես ավտորիտար վարչակարգից համախմբված ժողովրդավարություն մեկնաբանող «անցումագիտական հարացույցի» հիմնարար տեսամեթոդաբանական դրույթ, լուրջ վերախմաստավորում են պահանջում՝ հոգուտ համախմբագիտության հարացույցի: Այն փաստը, որ «անցումը» հաճախ նշանակում է ոչ թե «վեկտորային» անցում դեպի ազատական ժողովրդավարություն, այլ ոչ ժողովրդավարական վարչակարգերի մի տեսակի կերպափոխություն մեկ ուրիշ տարատեսակի ոչ ժողովրդավարական վարչակարգերին, ոչ միայն խոցելի է դարձնում գծային տրամաբանությունը, այլև հայ քաղաքագետների առջև բարդագույն խնդիր է դնում՝ վարչակարգային փոփոխությունների նոր հայեցակարգային շրջանակ և ժամանակակից քաղաքական վարչակարգերի՝ նոր մանրամասնված ու տարանջատված տիպաբանություն մշակել:

Վերադառնալով վարչակարգային «խառնածինների» և «ածականներով ժողովրդավարությունների» հարցին՝ անհրաժեշտ է նշել, որ խնդիրը ոչ թե *որոշիչ* բնութագրերը և հատկանիշներն են («կառավարվող», «պատվիրակվող», «ընտրական», «ավտորիտար»), այլ հենց «ժողովրդավարություն» *ստորոգյալը*: Իսկապես, եթե դեպքերի մեծ մասում գործ ունենք ոչ թե անցումային, այլ արդեն միանգամայն կայացած, համախմբված (թեև ոչ բավականաչափ ինստիտուցիոնալացված) ոչ ժողովրդավարական (գոնե դասական ընկալմամբ) վարչակարգերի հետ, ապա դրանք պետք է հայեցակարգային հիմքի վրա դնել մեկ այլ ոչ ժողովրդավարական գաղափարական շրջանակում: Այստեղից հետևում է, որ վերլուծության կիզակենտրոնում պետք է լինեն ոչ թե «ժողովրդավարության» այս կամ այն «ածականները», այլ հենց ինքը՝ առարկան: Իսկ եթե այդպես է, ապա քաղաքական համեմատականության կարևորագույն խնդիրն է դառնում *ժամանակակից ոչ ժողովրդավարությունների տիպաբանացումը* և դրանց հետագա ժողովրդավարացման օրինաչափությունների ուսումնասիրությունը:

Այդ ուղղությամբ որոշակի քայլեր արդեն արվում են: Ժամանակակից քաղաքական վարչակարգերի հայտնի դասակարգումներից մեկը ներկայացրել է «Ազատության տուն» ամերիկյան ոչ կառավարական կազմակերպությունը, որն զբաղվում է աշխարհի երկրների դասակարգմամբ՝ ըստ քաղաքական իրավունքների և քաղաքացիական ազատությունների պաշտպանության չափանիշի: «Ազատության տուն» 2003 թ. զեկույցում հետևում է հետևյալ տեսակետին՝ երկրները բաժանված են երեք խմբի՝ «*համախմբված ժողովրդավարություններ*» (Լեհաստան, Սլովենիա, Լիտվա, Էստոնիա, Հունգարիա, Լատվիա, Սլովակիա, Չեխիա, Բուլղարիա, Խորվաթիա), «*անցումային վարչակարգեր*» (Ռումինիա, Հարավսլավիա, Ալբանիա, Մակեդոնիա, Մոլդովա, Վրաստան, Հայաստան<sup>29</sup>, Բոսնիա, Ուկրաինա, Ռուսաստան, Դոմինիկյան Հանրապետություն, Ադրբեյջան, Տաջիկստան, Ղազախստան) և «*համախմբված ավտորիտարիզմներ*» (Ուզբեկստան, Բելառուս, Թուրքմենստան)<sup>30</sup>: Ու թեև «Ազատության տուն» դասակարգումն ամեն մի վարչակարգային տիպում որոշակի քանակական տարանջատում է նախատեսում, յուրաքանչյուր երկրի գնահատումը տրվում է մեկից («առավելագույն ազատություն») յոթը նիշով («նվազագույն ազատություն»), այնուամենայնիվ, այն թույլ չի տալիս բացահայտել «անցումային վարչակարգերի» բազում տարատեսակների որակական բնութագրերը: Ավելին, դրանում հաղթահարված չէ «անցումայնություն» հասկացության լայն և չտարանջատված գործածման միտումը, որն օգտագործվում է նաև միանգամայն համախմբված ոչ ժողովրդավարությունների նկատմամբ:

Բանավիճելով «Ազատության տուն» եռանդամ տիպաբանության հետ՝ Լ. Դայմոնդն ավելի տարանջատված դասակարգում է առաջարկում. «*ազատական ժողովրդավարություններ*» (Չեխիա, Հունգարիա, Լեհաստան, Սլովակիա, Սլովենիա, Էստոնիա, Լիտվա, Լատվիա, Բուլղարիա, Խորվաթիա, Ռումինիա), «*ընտրական ժողովրդավարություններ*» (Մոլդովա, Հարավսլավիա, Ալբանիա), «*երկատված վարչակարգեր*» (Հայաստան, Վրաստան, Ուկրաինա, Մակեդոնիա), «*մրցակցային ավտորիտարիզմ*» (Բոսնիա-Հերցեգովինա, Ռուսաստան, Բելառուս), «*գերիշխանական ընտրական ավտորիտարիզմ*» (Ադրբեյջան, Ղազախստան, Դոմինիկյան Հանրապետություն, Տաջիկստան, Ուզբեկստան), «*քաղաքականապես փակ ավտորիտարիզմ*» (Թուրքմենստան)<sup>31</sup>: Մակայն այս մոդելին, ըստ մեր պատկերացման, հիմնականում ներհատուկ են «Ազատության տուն» վարկանիշների թերությունները:

Ամփոփենք: Անցումային հասարակություններում կերպարփոխման գործընթացում հաստատված «աժականներով» ժողովրդավարությունների առկայությունը վկայում է, որ քաղաքական համեմատականության տեսամեթոդաբանական զինանոցում դեռևս հստակ մշակված չէ *անցման*

<sup>29</sup> Karatnycky A., Motyl A., Schnitzer A. (eds.), *Nations in Transit. Civil Society, Democracy, and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States*, New Brunswick, 2003, p.74-98.

<sup>30</sup> Նույն տեղում:

<sup>31</sup> Diamond L., նշվ. աշխ.:

*հարացույցի համակարգը:* Կարծում ենք՝ այդ համակարգը պետք է *բազմաչափ չափորոշիչներ* ունենա, որոնց հայեցակարգումը թույլ կտա ուսումնասիրել անցումային հասարակությունների կերպափոխման գործընթացի տարամիտությունը: Այդ առումով, հայեցակարգային նշանակություն պետք է ունենան հետևյալ չափումները՝

- մինչխորհրդային ավանդույթների (քաղաքակրթական, մշակութային, քաղաքական և այլ) բնույթը, «*homo soveticus*»-ի ժողովրդավարական արժեքների հասունության մակարդակի և պատմականության իրատես գնահատման հնարավորությունը,

- արտաքին միջավայրի դերը ներքին կերպափոխություններին ներազդելու գործում,

- քաղաքական կերպափոխությունների մեկնարկման գործընթացում հասարակության կենսաձևը, կենսամակարդակը և կյանքի որակը,

- իշխանության ոչ ժողովրդավարական կառույցների խարխուման և փլուզման գործընթացը,

- քաղաքական և տնտեսական ընտրանու հավաքագրման և ընտրասերման սկզբունքները.

- նոր ժողովրդավարական ինստիտուտների կառուցման, հաստատման, բնականոն արդիականացման սկզբունքները,

- քաղաքական դերակատարների ռազմավարությունն ու մարտավարությունը (նրանց անհատական-հոգեբանական առանձնահատկությունների, ընտրյալությանը հակված լինելու հատկանիշների, ազգային մտահայեցողության հաշվառմամբ):

Բնականաբար, նշված չափումները ամբողջական չեն և կարող են (ու պետք է) լրացվել անցումային հասարակությունների ժողովրդավարական գործընթացների ուղղության, ընթացքի և արդյունքների վրա ազդելու ունակ այլ չափորոշիչներով: Այնուամենայնիվ, ժողովրդավարական անցման գործընթացներն ուսումնասիրելիս բախվում ենք չափազանց բարդ տեսամեթոդաբանական խնդրի: Այժմ արդեն լիովին պարզ է, որ հետխորհրդային տարածքի ժողովրդավարական անցման գործընթացում գտնվող հասարակությունների համար գոյություն ունեն քաղաքական զարգացման բազմաթիվ չափումներ: Ընդ որում, դրանք ենթադրում են տարբեր ուղղություններ՝ և՛ ժողովրդավարական ինստիտուտների ու պրակտիկաների ամրապնդում, և՛ անցյալից ժառանգված ոչ ժողովրդավարական կառույցների հետ դրանց «խառնածին» զուգակցում, և՛ դրանց նպատակամետ օգտագործում՝ որպես ավտոկրատական կառավարման նոր տարատեսակների ձևավորումը քողարկող «ծխածածկ»: Սրանցից յուրաքանչյուրի հետևում առկա են յուրահատուկ քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութաքաղաքակրթական, աշխարհաքաղաքական արժեքներ, որոնք անկողմնակալ վերլուծության կարիք ունեն:

---

**ТРЕТЬЯ ВОЛНА ДЕМОКРАТИЗАЦИИ:  
СУЩНОСТЬ ЛИНЕЙНОГО РАЗВИТИЯ  
ТРАНЗИТНЫХ ОБЩЕСТВ**

МАРГАРЯН М. М.

**Резюме**

В условиях третьей волны демократизации процессы перехода постсоветского пространства привели не только к демократизации общества на основе либеральных ценностей, но также и к разным типам демократии, которые не вполне соответствуют основополагающим ценностям либеральной демократии. Существуют “браковая”, “неэффективная”, “авторитарная”, “неполная” и др. формы демократии. Процесс перехода может привести не только к демократизации общества; в некоторых случаях происходит откат к консервативным, авторитарным (тоталитарным) режимам и их консолидация.

Следует указать на недостатки линейной, векторной демократизации как единственно приемлемого пути трансформации тоталитарных (или авторитарных) ценностей. Векторное развитие предполагает заданность результатов, а процессы перехода сопровождаются многочисленными социо- и этнокультурными факторами, влияние которых не всегда удается правильно рассчитать в условиях сложных общественно-политических отношений.

Процесс демократизации переходных обществ можно рассматривать в парадигме новой дисциплины – консолидологии, объектом изучения которой является процесс консолидации демократии с помощью полиархической политической элиты. С этой точки зрения рассматривается становление демократии в качестве процесса, предполагающего “хорошее управление”, эффективное государство, сочетающее в своей деятельности экономическую эффективность, социальную справедливость и диалог.